

יצחק לוי

יצחק לוי (1919-1979) נולד במגנזיה, ליד איזמיר, ועלה עם הוריו לארץ-ישראל בהיותו בן שלוש. הוא למד מוזיקה בקונסרבטוריונים בירושלים ובתל-אביב ופיתוח קול עם הזמר הנודע הרמן ידלובקר. לוי היה זמר בעל קול בריטון ערב ביותר והפיץ בזמרתו את שירת יהודי ספרד, הליטורגית והחילונית גם יחד. במשך שנים ניהל את המחלקה לשירת ספרד ברדיו "קול-ישראל" בירושלים. רעייתו כוכבה ובתו יסמין ממשיכות את מפעלו בשירתן.

מפעל האיסוף והרישום הגדול שלו יצא לאור בשני קבצים רבי כרכים, וממנו ניתן ללמוד עד כמה המורשת הליטורגית והפראליטורגית עברה מאב לבן, ואילו המורשת החילונית הייתה נחלת האמהות. יצחק לוי הקדיש את עשרת הכרכים של **האנתולוגיה לחזנות ספרדית** לאביו: "מוקדש לזכר אבי היקר דניאל לוי ז"ל אוהב העם והארץ, שמימי הראשונים טיפח בי האהבה לזמר ולפיוט." (לוי, 1965). ואילו את ארבעת הכרכים של **רומנסות** בספניולית (כרך ראשון יצא בלונדון ב-1959 ושאר השלושה בהמשך בירושלים) הקדיש יצחק לוי לאמו: "לאמי, אשר בילדותי נענעה את עריסתי עם שירים אלה וממנה ירשתי את אהבתי למוזיקה." (לוי, 1959-1973). (בהט, 2011: 82)

להלן רשימתי בחותם **1.9.1964 – על שירת יהודי ספרד** בעקבות ראיון עם יצחק לוי בירושלים (עם עדכונים ל-2012 בסוגריים מרובעים):

יצחק לוי קיבל את כל חינוכו בירושלים, וזה כלל חינוך מסורתי-דתי, חינוך כללי-תיכוני בקולג' צרפתי וחינוך מוזיקלי-קולי בקונסרבטוריון הירושלמי. מוצאו ושלוש מגמות החינוך הללו, הן שהביאוהו להיות דמות כה אידיאלית להגשמת המטרה שאותה הציב לעצמו: לפנינו אדם שספג בילדותו את המורשת הדתית-לאומית-מוזיקלית של משפחתו ועדתו, שרכש לעצמו השכלה רחבה ועמה אופקים רחבים וכמו כן אומן כזמר לפי מיטב השיטות של פיתוח הקול האירופי (ה-bel canto) – מוריו בקונסרבטוריון היו מרסל נואה והרמן ידלובקר. זה האחרון היה מגדולי הזמרים בשנות העשרים, בעל טנור מצוין ששר בגדולי בתי האופרה לצד קארוזו ויתר הגדולים, עד שעלה ארצה ולאחר שיאו הקולי עסק כאן בהוראת הזמרה. מזה כעשרים שנה שר יצחק לוי ומשדר בעיקר שירים ורומנסות של יהדות ספרד, ומזה כשנתיים הוא עומד בראש המדור לשירי-עדות של "קול-ישראל".

קולו הנפלא ושיריו רוויי הקסם זכורים לנו עוד מילדות. ועת שמענוהו לעתים מעל גלי האתר, שאלנו את עצמנו מי הוא ומאין השירים הנפלאים הללו? ומדוע אין שומעים אותו הרבה יותר?! עד אשר, בתוקף התפקיד עלינו אליו ירושליימה ושאלנו ככל שרצינו. והרי השאלות והתשובות להן.

שאלה: איך הגעת לשירת יהודי ספרד?

יצחק לוי: את רוב השירים הללו הכרתי מילדותי. שמעתיים בעיקר מפי אמי. אך גם מפי אחרים בסביבתי. כאשר התחלתי כזמר צעיר, לאחר סיום לימודי הזמרה, נזקקתי לחומר עממי-ישראלי להרכבת תוכניות הקונצרטים שלי לצד חומר קלאסי ואופראי. לא רציתי לשיר את השירים שנכתבו והיו מקובלים אז – נרדי, זעירא, וילנסקי וכו'. כשחיפשתי משהו שיבטא אותנו, הגעתי למסקנה כי אנו עם ים-תיכוני והחילוני באיסוף שירי עדותינו מהים התיכון. עברתי וליקטתי שירים שנשתמרו בעדות שונות, בעיקר מפי הזקנות שישבו תמיד בתוך ביתן וזכרו גירסא דינקותא, ללא השפעות ושינויים. וירושלים היא, כידוע, פסיפס מגוון

של קיבוצים יהודיים. כיוון שניגלה לי מעיין שירה זה, חלומי הגדול כיום הוא ללכת מאי לאי בים התיכון ולהקליט ולרשום את השירים. היהודים השפיעו והטביעו חותמם בכל המקומות הללו.

שאלה: לפני כשנה נתקלתי בספר רומנסות של יהודי ספרד שנאספו ונרשמו על ידך, הוא יצא לאור בלונדון בצרפתית בהוצאת הפדרציה העולמית הספרדית, הכיצד? מדוע לא יצא הספר בארץ עם תרגום עברי ומדוע אין למוזיקאי הישראלי גישה אל חומר חשוב זה?

י.ל.: אכן, על חטאי אני מודה. אני איש פרסומת ואיני יוזם פרסומים. היוזמה באה לא ממני, אך עתה אני עומד לפני שני פרסומים חשובים ונרחבים, וגם כאן לא ממני באה היוזמה: בקרוב תצא לאור אנתולוגיה של חזנות ספרדית ושירים מסורתיים על-ידי ועד ציבורי שהוקם במיוחד למטרה זו (בין היוזמים ח"כ יעקב ניצני ז"ל, שהירבה לפעול למען הופעת הספר) בהשתתפות האגף לתרבות של משרד החינוך והתרבות וכן הסוכנות היהודית. הספר יקיף כשבע מאות עמודים ויופיעו בו כארבע מאות וחמישים פיוטים ורציטטיבים עם הטקסטים המסורתיים על נוסחאותיהם השונות, בעברית ובספרדית, עם תווים. [האנתולוגיה לחזנות ספרדית הושלמה ב-1980 והיא מונה עשרה כרכים ואלפי עמודים. הכרך האחרון הופיע שלוש שנים לאחר פטירת המחבר ונערך בידי גיורא אלימלך (לוי, 1980).]

שאלה: באיזו שפה הושרו מזמורי תפילה אלה?

י.ל.: הגברים שרו אותם בעברית, שהיתה מאז ועד היום לשון הקודש, לשון התפילה. אך הנשים שרו או קראו בשפה המדוברת בפי יהודי ספרד – הלדינו. במסיבה משפחתית ובחגים – ליל הסדר, ראש השנה, פורים, חנוכה וכו' – שרים כל הזמן בשתי השפות: אחד מקרא ואחד תרגום.

שאלה: הלדינו מהי? מקובל בציבור שזו כאילו היידיש של יהודי ספרד, העגה שלהם. וכשם שהיידיש היא כביכול "גרמנית מקולקלת", כך הלדינו היא מעין ז'רגון של הספרדית. מה אמת בגרסה זו?

י.ל.: אין לך טעות גדולה מזו. הלדינו היא למעשה הספרדית הקלאסית של המאות ה-13-15 כפי שנשתמרה, ונשתמרה היטב ובקנאות, אצל יהודי ספרד לאחר שגורשו משם ב-1492 ונפוצו על פני כל ארצות הים-התיכון. זו השפה שבה כתב סרוונטס וכיום אין היא מדוברת עוד בפי הספרדים. יודעים אותה כשפת ספרות רק משכילים וחוקרים. ראשיתו של תהליך: עד המאה ה-11 דברו אנשי השלטון והכנסייה בספרד רק לטינית ובה גם כתבו וקראו. אך בימי הביניים החלו השפות המדוברות (כי ספרד היא ארץ הררית ומפוצלת, ובה לכל אזור שפה ותרבות משלו) להשפיע ולחדור אל הלטינית עד שנתהוותה כתוצאה מעירוב זה הלדינו.

במאה ה-17 השתלט אחד הדיאלקטים – הקסטיליאנית, שפת אנשי קסטיליה, שהיו חזקים ושלטו ביד רמה (קסטיליו = מבצר) וזו הפכה להיות הספרדית המדוברת כיום. אך למעשה הלדינו היא שפת היסוד שבה נוצרה לראשונה ספרות ספרדית, וכשם שיצירתו של שקספיר היא אוצר המלים של האנגלית הקלאסית, התנ"ך – של העברית, גתה – של הגרמנית, כך סרוונטס – של הספרדית. שפה זו עשירה ומגוונת מבחינה פונטית יותר מהספרדית של היום ויש בה עיצורים שנעלמו ואינם היום (ז, ש, ז') הפכו בספרדית כולם ל-כ'). מנהל האקדמיה ללשון הספרדית, ישיש בן תשעים וחמש ממדריד, שביקר בארץ לפני כמה חדשים, התפעם בשמעו כאן את הלדינו, עת זיהה בה את שפת ארצו העתיקה, על כן מגוחך לחשוב שזו "ספרדית מקולקלת". היהודים כתבו את הלדינו לא באותיות לטיניות אלא בכתב עברי – באותיות רש"י. כמה מלים מהעברית חדרו אל הלדינו, רובן מונחים של דת ומיעוטן מלים אחרות, אך בדרך כלל שמרה שפה זו על אוצר המלים והמבנה הספרדי הקלאסי.

שאלה: הזכרת שני פרסומים העומדים להופיע. מהו השני?

י.ל.: בהוצאת המרכז לתרבות של ההסתדרות – הספרייה המוזיקלית – וביזמתו של שלמה קפלן יופיע הספר **שירת יהודי ספרד** – קובץ שיכלול שמונים שירים מתוך האנתולוגיה הגדולה של החזנות הספרדית

וארבעים רומנסות מתוך אותו ספר שהופיע עד כה רק בלונדון בהוצאת הפדרציה הספרדית. עד כה הופיעו בעברית רק תשע מבין הרומנסות הללו בחוברת קטנה באופסט בתרגום עמנואל כ"ץ (1954).

שאלה: תוך עיון בספר הרומנסות מוצאים בהן נושאים ומוטיבים שאינם יהודיים כלל. מה מקור הרומנסות הללו?

י.ל.: רובן נתחברו ע"י היהודים אחרי הגירוש בארצות פזוריהם, אך לפי המסורת הספרדית. נושאי השירים לקוחים לרוב מחיי אנשי המעלה והאצולה של ספרד בימי הביניים. כידוע נהנו אז היהודים ממעמד טוב. פרחו אז תרבות יהודית גדולה בספרד, והיהודים היו מקורבים למלכות ולאצולה. וכיוון שזהו ביטוייה של התקופה, שוררו על כך היהודים. כך תמצא לעתים קרובות את נושא האביר היוצא מביתו ונודד למרחקים ורעיתו מחכה לו בבית שנים רבות. מכאן ודאי גם מוטיב ההתחפשות כדי להעמיד במבחן את נאמנות האשה לבעלה. לעתים מופיעים אפילו שמות קדושים נוצריים – סנטה קלרה, סן חואן. אכן, מקור השירים בחלקם ודאי ספרדי ממש והיהודים למדו ושרו אותם לפי מקורם. יש רומנסות שנשכחו בספרד עם ההתפתחות, אך נשתמרו אצל העדה הספרדית שלנו בקנאות. כך באים כיום מספרד ללמוד שוב שירים עתיקים אלה. הנה הגיעני מכתב מפבלו קאזאלס, לאחר שעיין בספר הרומנסות שלי. הספר נשלח אליו ע"י קראל שלמון יחד עם סויטה שלו, המבוססת על חמש נעימות מתוך הספר, שחיבר והקדיש לקאזאלס עם ביקורו בארץ לפני שלוש שנים. המכתב נשלח מפוארטוריקו, מקום מושבו הנוכחי של קאזאלס, וזה לשונו:

יקירי, מר לוי,

קבלתי את ספרך **שירים יהודיים-ספרדיים** וכן את הסויטה של שלמון. אני מודה לך מאד על שהואלת לשלוח לי את ספרך. קראתי בתשומת-הלב הראויה. באחדים מן השירים הופתעתי לגלות דמיון רב לשירים קטלונים, שגם הם וודאי ממקור יהודי. הסויטה הספרדית של שלמון מוצאת חן בעיני בגלל הטבעיות, הפשטות והתזמור המתאים. אני מברך את המחבר ולוואי ותהיה לי ההזדמנות לבצעה. ברכתי הלבביות ובהוקרה (-) פאבלו קאזאלס

כך אישר המאסטר הגדול את השקפתי, שאותה הבעתי בהזדמנויות רבות ושונות, כי במוזיקה של עמי הים-התיכון יש השפעה רבה לנעימותיהם של היהודים וכי על כן יש לחפש את שרידי המוזיקה יהודית המקורית בקרב העדות היהודיות והעמים שחיו על חופי הים-התיכון.

על יצחק אליהו נבון ושיריו

שאלה: מתוך הקובץ בעריכתך **יונה הומיה** נפוצו בציבור כמה משירי יצחק אליהו נבון – ניצני שלום, טעם המן. כיוון שהכרת אותו אישית, ודאי תוכל לספר אודותיו.

י.ל.: יצחק אליהו נבון נולד באדריאנאפוליס שבטורקיה לפני כמאה שנים ונפטר בארץ לפני שנים ספורות. הוא היה משורר ומלחין והיה לו קול טנור טוב ששמר על רעננותו כמעט עד יום מותו. הוא היה אחד ממארגני מקהלות המפטירים בטורקיה. מנהג יפה היה להם ליהודי טורקיה – שהיו מתאספים בשבתות ובחגים בשעות אחר-הצהריים בבתי הכנסת כדי לשיר תפילות ופיוטים – שירה לשם שירה. בין המאזינים היו גם לא-יהודים. לפני אתא-תורק נהנו המיעוטים הדתיים-עדתיים מעצמאות חברתית-תרבותית מוחלטת, בתנאי שלא עסקו בפוליטיקה.

היו להם על כן חיי עדה ערים מאד והם אהבו את השירה בצוותא. המנהג של מקהלות המפטירים עתיק הוא, אך בדורו היה יצחק אליהו נבון מראשי המארגנים אותן. הוא גם הוציא לאור בטורקיה את ספר הפיוטים של מקהלות המפטירים בעברית עם ציון המקאם של כל שיר, אך ללא תווים, שאותם לא

ידע. לאחר עלותו ארצה ניסה להעביר הנה את המנהג הזה, ואמנם פעלה מקהלה כזו משך שנים רבות בבית-הכנסת ישורון (לא זה המפואר המיועד לטקסי-דת ממלכתיים אלא האחר – הספרדי). בארץ נדפס ספר פיוטיו (מלים בלבד) – ינון.

שאלה: בחוברת תשע הרומנסות כתבת אודות צלצול **השפה העברית** והפונטיקה שלה. האם מוכן אתה להסביר את השקפתך בנידון?

י.ל.: יש שפות הקרויות "יפות" או "מצלצלות", ואחרות שהן "נוקשות" ואינן מצטיינות ביפי צלצולן. מה עושה את האיטלקית כה יפה ומזדמרת? הווה אומר – הרבה תנועות ואותיות דגושות ומעט עיצורים סגורים – שוואים בלשון הניקוד שלנו. זו שפה פתוחה שכל עיצור שלה נפתח לתנועה. ואם יש שני עיצורים רצופים, הרי הם לרוב הכפלת אותה אות. כלומר – דגש חזק. מה עושה את הציכית ל"קשה" כל כך? הווה אומר – עיצורים רבים ללא תנועות ביניהם, כאילו כולם עם שווא – פ צ ק ר ש וכו'. עלינו לשאוף לפתוח את העברית בכיוון השפות הלטיניות המצלצלות. השפה אמנם נתונה, אך בבחירת מלים וחידושן, בהגיג ובבניית המשפט אפשר לשפר הרבה. צריך לשאוף ל"התנעה" של השפה ואפשר לכוונה מהמגמה ה"ציכית" ל"איטלקית".

אשר לניקוד – ויכוחים רבים התנהלו בעניין הכתיב העברי ועד להצעת האותיות הלטיניות הגיעו. הפתרון שאני מציע הוא פשוט ונוח – להשאיר רק חמישה סימני ניקוד שיהיו מקבילים לחמש התנועות הלטיניות – I O U E A – כל יתר הסימנים הם מעמסה בלתי-מעשית כיום ועם חמישה סימנים בלבד יכול כל אחד להסתדר.

המחלקה לשירי עדות

שאלה: כיוון שאתה עומד בראש המחלקה לשירי עדות ב"קול ישראל", ספר נא על פעולתה של מחלקה זו. י.ל.: המונח "שירי עדות" נתחדש על ידי לפני כשנה ומחצה. לפני כן היו תכניות ל"מוזיקה מזרחית", כינוי שהתנגדתי לו עקרונית. זה בא כאילו להנציח את הפיצול; כאילו הרדיו מיועד לאשכנזים ומקצים בו גם פינה אקזוטיט ל"עדות המזרח". מגמתנו היתה להקים משהו שישקף ויבטא את כל העדות – ספרד, אשכנז ושאר העדות גם יחד. על כן יש במדור שירים מכל עדות ישראל, גם ביידיש. יצאתי מנקודת הראות ש"קול ישראל" צריך לחקור, לחפש, לשמור ולהציל את כל הניתן להציל משירי כל עדות ישראל.

הייתי והנני בדעה שאין לעשות אידיאליזציה נטולת בסיס של כל הנחשב שייך לעדות המזרח, אך מאידך גם לא ביטול של מורשתן. אין ספק שרוב העם היהודי הוא בעל תרבות אירופית. גם הקרוי "עדות המזרח" – מחציתם צאצאים ליהדות ספרד – דוברי לדינו. מדוע אם כן כורכים יחד עדות שונות שאין ביניהן הרבה מן המשותף, למשל יהודי תימן ובולגריה, כורדיסטן וטנג'יר, תחת הכותרת "עדות המזרח"? יש לכך סיבה היסטורית, אך שטחית למדי ושייכת רק לעת האחרונה. האחידות בנוסחאות התפילה של כל יהודי אזור הים התיכון והמזרח התיכון, למרות וריאציות בעדות השונות, מקורה בתקופת האימפריה העות'מאנית, שבה היו בתי מדרש לרבנים בקושטא ובערים אחרות, ששלחו רבנים לכל אותן תפוצות. מלבד עד תימן ובוכרה, מכורדיסטאן ועד רומניה למדו הרבנים יהדות ונוסחי שירה באותם בתי מדרש לרבנים, ומכאן האחידות.

התרבות היסודית של העם היהודי היא ים-תיכונית ולטינית. אני מתנגד להשלטת ביצוע זמרתי ערבי-גרוני כאילו זה הנוסח שלנו. יש לקחת את הנעימות היפות של עדות המזרח, לעבדן מבלי לאבדן ולהגישן לציבור בלבוש חדש – בביצוע יפה ומבטא נאה, באחת: לסלק מהן את לבוש הגלות ולהלבישן בלבוש הגאולה. זו הדרך היחידה שתאפשר את הכללתן והשפעתן על התרבות החדשה הנוצרת בארץ ותיצור קירבה והבנה בין הדורות, בין אבות לבנים. למעשה, נכון הדבר גם לגבי השירה האשכנזית. כלום משמיעים

ברדיו ריקוד חסידי כפי שנוגן על-ידי הכליזמר בעיירה במזרח אירופה? וודאי שלא. משמיעים אותו מנוגן ומושר ע"י להקה ישראלית וזה מדבר אל לבו של כל ישראלי. גם ממנו פשטו את לבוש הגלות והשאירו את התמצית – את המנגינה.

שאלה: המבצעים מי הם? האם אין אתם מעדיפים ביצועים אותנטיים לשירים – ביצועים של אנשי העדה עצמם, כפי ששרו את השיר ומסרוהו מדור לדור?

י.ל.: אנו משדרים גם ביצועים אותנטיים אם הם טובים. אך אין אנו פוריסטים (טהרנים) כאותם אנשי מדע הרוצים בשימור מוזיאוני. כל הכבוד להם, כי מטרתם אחרת – מחקרית. אך אנו מעוניינים בהתפתחות חיה מן העדות למען כל העם. רק כך זה יכול להגיע אל הדור החדש, והרדיו הוא אמצעי מצוין לעזרת התהליך הזה.

שאלה: כיצד נעשים העיבודים וע"י מי? מניין הביטחון כי אין הם פוגעים בסגנונו המקורי של השיר? י.ל.: אכן, לא קם לנו עדיין המעבד הגדול, הדה-פלייה, המוסורגסקי או הברטוק שלנו, שיטביע חותם ויעצב סגנון ויקבע דפוסים. על כן אנו משתדלים למסור לעיבוד לאנשי מקצוע בעלי ידע, והעיקר – לא לאבד את המנגינה, כיוון שהיא דם התמצית. סגנון, כידוע, אי אפשר לכתוב. זה עניין של זמן וסבלנות. עוד יבוא לנו הדה-פלייה שלנו.

שאלה: לסיום – שתי שאלות אישיות. ראשונה – על פעולתך כמלחין.

י.ל.: הלחנתי שירים רבים, לילדים ולא לילדים. הם כונסו בחוברת קטנה ובחלקם מפורסמים למדי (במדינת הגמדים וכו'). גם בהלחנה עומד לנגד עיני האידאול של הקלילות הים-תיכונית. איני מנסה לכפות על עצמי ועל מאזיני מודוסים מלאכותיים.

שאלה: ואחרונה – פרט לשידורי רדיו אין הזדמנויות לשמוע אותך שר את אותן רומנסות ספרדיות שליקטת ורשמת. אם אמנם אי אפשר לכתוב סגנון, מן הראוי שתמסור לציבור את השירים לא רק כרישומם, אלא כשירתם. מה גם שהגעת אליהם כזמר ולפי הערכתי קולך מתאים מאד לשירתם וגם ערב הוא.

י.ל.: אכן, לא יזמתי מעולם הפקת תקליט או משהו מעין זה. אם יפנו אלי ויציעו לי הפקת תקליט, אעשה זאת ודאי ברצון, שכן אלה הן השנים המתאימות לכך ביותר, אלא שמתוך עומס העבודה וחשיבותה איני מתפנה לעסוק בכך ביזמתי. [שני תקליטים ארוכי נגן – מבחר מהקלטותיו של יצחק לוי הופיעו ביזמת כמה

מידידיו ומוקיריו לאחר מותו בהוצאת CBS].